

СТАНОВЛЕННЯ ФОРМАНТОЦЕНТРИЧНОЇ ТА ОСНОВОЦЕНТРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Анотація. У статті розглянуто теоретичні засади та основні віхи становлення формантоцентричної й основоцентричної дериватології у вітчизняному та закордонному мовознавстві. Простежено особливості структурно-системної організації українського словотвору. Проаналізовано, що з часу зародження вчення про словотвір було зорієнтоване в основному на словотворчий формант, у цьому контексті схарактеризовано, що словотворчий формант є самодостатньою одиницею дериватологічних студій та відіграє визначальну роль у класифікації, систематизації й науково-лінгвістичній інтерпретації дериватів, їхньої структури, семантики, функціонування. Визначено роль твірної основи в різноманітних дериваційних процесах. Окреслено низку теоретичних і практичних завдань, які постають у розрізі основоцентричної деривації.

Ключові слова: дериватологія, словотворення, словотворчий формант, формантоцентрична деривація, твірна основа, основоцентрична деривація.

FORMANTOCENTRIC AND BASIC-CENTER DERIVATOLOGY FORMATION IN MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Summary. Theoretical foundations and main milestones of the formation of formantocentric and basic-centric derivatology in Ukrainian and foreign linguistics are described in the article. The peculiarities of the structural and system organization of the Ukrainian word formation are investigated. It has been analyzed that since the appearance of the doctrine of word formation it was oriented mainly to word-forming formant, in this context it is characterized that word-forming formant is a self-sufficient unit of derivatological studies and plays a decisive role in the classification, systematization and scientific-linguistics, functioning. Forming basis role in various derivative processes is determined. It is investigated that the traditional and established formantocentric orientation of derivatology is to some extent motivated, it is caused by the role played by the derivative formant in acts of word formation, in the formation of the formal and semantic structure of a derivative word in the systematic organization of word formation. It has been analyzed that the decisive word formant was and still is decisive in theoretical studies and practical descriptions of the word-forming system or its individual fragments, even when it comes not only to word-forming resources, derivative structure of a derivative or word-forming pair. It was established by the second half of the twentieth century, the characterization of the role of the generative basis in derivative processes was mostly reduced to indicating the partial linguistic identity of the generic word within the word-forming type. The circle of the most important issues that require theoretical comprehension in the context of modern Ukrainian word-forming science development is determined, in particular: derivative valence of different classes of generic words, their word-forming potentials and ability, conditionality of derivative potency of different words by their formative-meanings, the semantic structure of the derivative in the processes of derivation, the paradigm and syntagmatics of the generative bases, principles of classification and description of derivatives.

Keywords: derivatology, word-forming, word-forming formant, formantocentric derivation, generative basis, basic-centric derivation.

Постановка проблеми. На початковому етапі становлення словотвірну систему розглядали в основному в розрізі семантико-словотвірних особливостей словотворчого форманта як виразника дериваційної функції, такий традиційний науковий підхід отримав назву формантоцентричний. Обґрунтування ж ролі твірної основи в процесах словотворення переважно зводилося до вказівки на частиномовну належність твірного слова в межах словотвірного типу. Досліджуючи специфіку похідного слова як бінарної одиниці (словотворчий формант + твірна основа), ми не можемо нехтувати аналізом ролі базової частини, оскільки врахування категорійної семантики твірних основ відповідних лексико-семантичних класів слів, на яких ґрунтуються фактичні засади номінації, допоможе з'ясувати реальну взаємодію одиниць словотвірної системи. У зв'язку з цим у сучасній дериватології одночасно з подальшим розвитком

формантоцентричного аспекту вивчення словотвору важливого значення набуває розроблення основоцентричного, тобто такого напрямку, у якому ключову роль відігравала б твірна основа (твірне слово) в актах деривації. Проте лише всебічний аналіз дериватології з позиції як формантоцентричного, так і основоцентричного підходів може забезпечити адекватне відображення всієї складності словотвірної системи.

Ми поділяємо погляди тих мовознавців, які окреслюють надзвичайну важливу роль твірної основи як важливого типологізувального засобу. Донедавна, коли говорили про твірну основу, то передусім акцентували увагу на її частиномовній належності, проте в цьому розрізі постають й інші питання: якими є твірні основи за семантикою, етимологією, частотністю; від чого залежить словотвірна спроможність твірних основ; як впливають позамовні чинники на використання різних класів твірних основ у словотворенні; які

види дериваційних формантів властиві різним частинам мови, різним класам твірних основ; які процеси супроводжують поєднання твірних основ з формантом. Відповіді на ці проблемні питання дають змогу виявити типологію словотворення з опертям не на формант, а на твірну основу [5, с. 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Основоцентричний підхід у вивченні словотвору домінує в дослідженнях таких вітчизняних і закордонних учених, як В.О. Горпинич, В.В. Грещук, І.Ф. Джочка, Н.М. Пославська, О.А. Земська, В.В. Лопатін, І.С. Улуханов та інші. Лише всебічний аналіз дериватології з позицій як формантоцентричного, так і основоцентричного підходів, на думку В.В. Грещука, може забезпечити адекватне відображення всієї складності словотвірної системи [6].

Учені наголошують на тому, що одним із найважливіших завдань основоцентричної дериватології є дослідження словотвірної спроможності різних класів твірних слів, вивчення їхньої дериваційної поведінки, яка здійснюється в межах словотвірних гнізд і комплексних системоутворювальних одиниць нижчого рівня – словотвірних парадигм (груп похідних від однієї твірної основи на одному ступені деривації), які відображають специфіку й особливості реалізації в дериватах тієї чи тієї семантики різних структурно-семантичних і формально-граматичних груп твірних слів [5].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на різноманітність інтерпретацій семантико-структурних конститuentів похідного слова, визначальні функції не навантажені в дериваті триваліший час відводилося форманту, щоправда, підкреслювали й другорядну роль твірної основи. Визначальною рисою похідного слова як вторинної одиниці номінації є його екстенціонально-інтенціональний зміст, «подвійна референція», що полягає в одночасній кореляції деривата з реаліями предметного світу й зі світом слів, тому в теорії словотвору першорядного значення набувають проблеми класифікації й опису дериватів за ознаками мотивувальних одиниць, з'ясування ролі твірної основи в актах словотворення.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є всебічний аналіз та узагальнення теоретичних напрацювань щодо розвитку формантоцентричної та основоцентричної деривації в сучасному українському словотворі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У кінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. І.І. Ковалик наголошував на тому факті, що в працях із суфіксального словотвору мовознавці звертають увагу головню на суфікси, а на ролі твірної основи зазвичай не акцентують [7, с. 6–7].

У цей час у російській дериватології з'являються статті, у яких лінгвісти проаналізували окремі іменні частини мови з погляду можливостей утворення на базі них нові слова (В.П. Даниленко, М.А. Бакіна). Ці праці стали першими спробами встановити ступінь участі тих чи тих формально-граматичних груп у творенні нових слів. Так, В.П. Даниленко, аналізуючи іменники, загальні назви, спираючись на їхню деривацій-

ну спроможність, виявила три класи твірних: 1) іменники «межевих» моделей творення, тобто ті, від яких не утворюються похідні слова (субстантиви з суфіксами суб'єктивної оцінки та емоційно забарвлені, похідні іменники зі збірним значенням та абстрактні іменники з суфіксами старослов'янського походження); 2) іменники, які характеризуються регулярними словотвірними зв'язками твірних і похідних слів (назви осіб чоловічої статі і відповідні фемінітиви, абрєвіатури й складноскорочені слова на позначення підприємств, установ, навчальних закладів й утворені від них прикметники та назви осіб із значенням членів колективів цих організацій, найменування осіб і дій, які вони виконують, предметів і ознак); 3) іменники, що характеризуються нерегулярними словотвірними зв'язками твірних і похідних (назви осіб і утворені від них абстрактні іменники та іменники з предметним значенням, іменники на позначення предметів, а також назви професій і роду діяльності осіб). Аналіз власних назв імен як твірної бази у словотворенні уможливило встановлення того, чим вони протиставляються субстантивам – загальним назвам. Власні назви з погляду їхньої дериваційної спроможності на протигагу загальним відзначаються нестійкістю, недовговічністю та необмеженою продуктивністю більшість утворень [3, с. 77–92]. М.О. Бакіна, досліджуючи прикметники як твірні основи, зазначає, що залежно від участі різноструктурних основ ад'єктивів у словотворі виділяють три групи, до першої з яких належать прикметники, від яких активно й регулярно утворюються похідні, до другої – ті, які беруть участь у деривації, але менш активно, і до третьої – прикметники, на основі яких не постають деривати [2, с. 115].

Якісно новий етап у розвитку основоцентричного аспекту дериватологічних студій пов'язаний із усвідомленням необхідності запровадження специфічної комплексної одиниці класифікації й опису словотвірного матеріалу, що уможливило б виявлення системної організації словотвору, у якій чинником типологізації була б твірна основа. Такою стала словотвірна парадигма як ряд дериватів, утворених від однієї твірної основи на одному ступені творення.

Першою монографічною дериватологічною працею основоцентричного спрямування, у якій використана словотвірна парадигма для класифікації й опису фрагмента словотвірної системи була книга К. Бузашішівної «Словотвірна структура словацьких девербативів» (1974). Встановивши зумовленість словотвірних можливостей дієслів словацької мови інтенцією словотвірної дії, що найабстрактнішим способом відбиває семантику дієслів, авторка поділяє досліджувані дієслова на групи залежно від того, які значення мають утворені від них іменники. Словотвірна парадигма віддієслівних утворень містить дієслова з однаковою «словотвірною словозміною», тобто ті, від яких утворені похідні з однаковим категорійним словотвірним значенням: 1) виконавець дії (при запереченні носій дії); 2) знаряддя дії; 3) дія; 4) матеріал, який витрачається під час реалізації дії; 5) результат дії; 6) залишок (після дії); 7) об'єкт дії; 8) місце дії; 9) якість дії; 10) опрєдмечування якості дії; 11) носій якості дії [1, с. 19].

У наступних дослідженнях, здебільшого дисертаційних, словотвірна парадигма розглядається як комплексна одиниця, яка репрезентує словотворчу спроможність твірних у всьому розмаїтті способів словотвору та лексико-граматичних і семантико-словотвірних категорій.

Здобутки основоцентричної дериватології в українському мовознавстві в цей період були скромніші. Ідея І.І. Ковалика про необхідність збалансованої уваги до обох аспектів дослідження словотвору – формантоцентричного й основоцентричного – до середини 80-х рр., якщо не брати до уваги монографії В.О. Горпинича, присвяченої проблемам відтопонімного словотвору в східнослов'янських мовах [4], залишалася лише першими кроками до ґрунтовного опрацювання проблеми дериваційних можливостей різних типів груп твірних основ. Починаючи з кінця 70-х рр., в українській дериватології активно вивчалися словотвірні гнізда коренів слів певних структурних типів, зокрема із повноголоссям *-оро-* або семантичних із значенням мовлення, руху, мислення, почуттів.

Новітній основоцентричний аспект вивчення словотвору зумовлює необхідність аналізу низки теоретичних і практичних питань, які в розрізі формантоцентричного підходу залишалися поза увагою: дериваційна спроможність (валентність) різних класів твірних основ; чинники, які визначають дериваційну поведінку твірних; способи освоєння семантичних інгредієнтів твірного слова в смисловій структурі похідного в процесах деривації; парадигматика й синтагматика твірних основ; принципи класифікації й опису похідних за ознаками твірних основ тощо. Кінцевим результатом дослідження дериватології за основоцентричного підходу повинна стати типологія словотвору, у якій основним чинником буде твірна основа та її функційне навантаження, адже твірна основа є інформаційним центром словотворення. Комплексною одиницею класифікації основоцентричної дериватології, що репрезентує дериваційний потенціал твірних, є словотвірна парадигма – множина похідних, мотивованих твірною основою на одному ступені деривації. Типову парадигму формують конкретні парадигми, у яких наявний однаковий набір дериваційних значень.

На думку В.В. Грещука, перспективи основоцентричної дериватології пов'язані не тільки з вичерпною характеристикою словотвірних парадигм різних типів класів твірних слів, з'ясуванням причин їхньої дериваційної поведінки, але й із забезпеченням всебічної характеристики системи словотвору в усій її складності [6, с. 101–102].

Зміщення акценту зі словотворчого форманта на твірну основу зумовило необхідність встановити чинники, які визначають дериваційну поведінку твірних. Домінантними чинниками, що детермінують словотвірні трансформації вихідних одиниць, є їхня семантика і тісно пов'язана з нею валентність. Семантико-валентні ознаки бази сприяють прогнозуванню її дериваційної поведінки, здійсненню встановлення та формулювання словотвірних значень похідних, з'ясуванню появи в змісті останніх формально не виражених компонентів. Семантика й валентність твірної одиниці – це системні чинники, які визначають

принципову можливість / неможливість утворення на її базі похідних. Окрім системних чинників, виділяють ще й супровідні: частотність (ймовірність появи похідного на базі твірного більша в того слова, частотність якого вища), стилістична маркованість (у нейтральних слів можливості ширші, ніж у стилістично забарвлених), складність словотвірної структури тощо.

Встановлюючи чинники, які визначають дериваційну поведінку твірного, принципово важливо розмежовувати, з одного боку, неможливість утворення деривата на базі певного твірного, а з іншого, – незасвідченість, відсутність його в мові. Якщо системними закономірностями в словотворі є всі закономірності, які визначають можливість чи неможливість утворення слів, а питання про те, що реально увійшло в ужиток – це питання не системи, а норми, то йдеться про розмежування системних і нормативних явищ.

Не менш суттєвим чинником щодо вивчення функційного навантаження твірного в дериваційних процесах є тісно пов'язані з загальнокатегорійною й лексичною семантикою твірного його семантико-синтаксичні позиції в реченні, які для словотвору важливі не самі по собі, а через свої валентні особливості. О.С. Кубрякова цілком слушно підкреслює, що, будучи мотивувальною одиницею, слово впливає на появу іншого слова всіма своїми характеристиками, зокрема не стільки суто лексичними властивостями (наявність певних лексико-семантичних варіантів), скільки своїми синтактико-семантичними властивостями. Йдеться передусім про здатність слова займати синтаксичну позицію у висловленні, зумовлювану його сполучуваністю з іншими лексемами, з валентною номінативною функцією [8, с. 98].

Послідовне врахування семантичної сумісності твірного і форманта та безпосередньо пов'язаних з нею валентних характеристик твірного як детермінувальних чинників, що визначають принципову можливість чи неможливість утворення дериватів на базі відповідного твірного, з одного боку, і частоти використання твірного в мовленні та його структурно-семантичної невідності чи вивідності як супровідних чинників, які регулюють реалізацію закладених системою словотворчих потенцій, з іншого боку, дозволить адекватно охарактеризувати дериваційну поведінку різних класів твірних слів, їхню словотвірну синтагматику й прагматику.

Особливе значення для основоцентричного вчення про словотвір має розгляд способів «організації» внутрішньої форми слів, мотивованих словами певної частини мови, способів переломлення категорійної семантики певного граматичного класу в семантиці мотивованих слів [9, с. 56].

Основоцентричний аспект дослідження словотвору, доповнюючи формантоцентричний, забезпечує комплексну всебічну характеристику системи словотвору в усій її складності, а також він створює передумови для спрямування дериваційних студій у річище сучасних науково-лінгвістичних парадигм. Адже переважна увага до семантичних категорій у словотворі, постійне опертя в словотвірному аналізі на дериваційні значення, ономасіологічний підхід у вивченні дериваційних одиниць в основоцентричних дослідженнях корелює із засадами функційної лінгвістики.

Висновки і пропозиції. Отже, засадничими поняттями для формантоцентричної та основоцентричної деривації є словотворчий формант і твірна основа з функцією засобу внутрішньоструктурної типології. У сучасній дериватології активно формується новітній напрям у вивченні словотвірної системи, зорієнтований на твірну основу, тому необхідність доповнення формантоцентричних досліджень словотвору основоцентричними є цілком обґрунтованою. Фокусування уваги на твірній основі уможли-

лює передбачення творення похідних одиниць певного частиномовного статусу, установлення континууму їхніх словотвірних значень, визначення інвентарю словотворчих засобів для експлікації цих значень, з'ясування впливу мовних та позамовних чинників на вияв дериваційної спроможності, визначення лексичної і граматичної семантики, синтагматики і парадигматики, фонетичної та морфемної структури, походження, що детермінує дериваційний потенціал аналізованої одиниці.

Список літератури:

1. Бузашиова К. Возможности и границы моделирования на уровне словообразовательных парадигм. *Сопоставительное изучение словообразования славянских языков*. 1987. С. 14–19.
2. Бакина М.А. Имена прилагательные как производящие основы современного словообразования. Москва, 1966. 340 с.
3. Даниленко В.П. Имена собственные как производящие основы современного словообразования. *Развитие грамматики и лексики современного русского языка*. Москва : Наука, 1964. С. 77–92.
4. Горпинич В.О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. Київ, 1973. 236 с.
5. Грещук В.В. Нариси з основоцентричної дериватології. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. 348 с.
6. Грещук В.В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи. *Студії з українського мовознавства*. Івано-Франківськ, 2009. С. 93–103.
7. Ковалик І.І. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками : автореф. дис. ... доктора филол. наук : 10.02.01. Киев, 1961. 20 с.
8. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. Москва : Наука, 1981. 200 с.
9. Лопатин В.В. Словообразование как объект грамматического описания. *Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы*. Москва, 1974. С. 47–60.

References:

1. Buzashshiova K. (1987). *Vozmozhnosti i granicy modelirovaniya na urovne slovoobrazovatelnykh paradigim* [Possibilities and boundaries of modeling at the level of word-building paradigms]. *Sopostavitelnoe izuchenie slovoobrazovaniya slavjanskih jazykov*, pp. 14–19.
2. Bakina M.A. (1966). *Imena prilagatelnye kak proizvodjashhie osnovy sovremennogo slovoobrazovaniya* [Adjectives as producing the basis of modern word formation]. Moscow, 340 p.
3. Danilenko V.P. (1964). *Imena sobstvennye kak proizvodjashhie osnovy sovremennogo slovoobrazovaniya* [Nouns as producing the foundations of modern word formation.]. *Razvitie grammatiki i leksiki sovremennogo russkogo jazyka*. Moscow, pp. 77–92.
4. Horpynych V.O. (1973). *Teoretychni pytannia vidtoponimnoho slovtvoru skhidnoslovianskykh mov* [Theoretical questions of the toponymic word formation of the Eastern Slavic languages]. Kyiv, 236 p.
5. Greshchuk V.V. (2007). *Narysy z osnovotsentrychnoi deryvatolohii* [Essays on basic-centric derivatology]. Ivano-Frankivsk, 348 p.
6. Greshchuk V.V. (2009). *Osnovotsentrychna deryvatolohiia: istoriia, stan, perspektyvy* [Basic-centric derivatology: history, status, prospects]. *Studii z ukraïnskoho movoznavstva*. Ivano-Frankivsk, pp. 93–103.
7. Kovalik I.I. (1961). *Voprosy slovoobrazovaniya imen sushhestvitelnykh vostochnoslavjanskih jazykov v sravnenii s drugimi slavjanskimi jazykami* [Questions of word formation of nouns of East Slavic languages in comparison with other Slavic languages]: avtoref. dis. ... doktora filol. nauk: 10.02.01. Kiev, 20 p.
8. Kubryakova E.S. (1981). *Tipy jazykovykh znachenij. Semantika proizvodnogo slova* [Types of language values. The semantics of a derivative word]. Moscow, 200 p.
9. Lopatin V.V. (1974). *Slovoobrazovanie kak obekt grammaticheskogo opisaniya* [Word formation as an object of grammatical description]. *Grammaticheskoe opisaniye slavjanskih jazykov. Konceptii i metody*. Moscow, pp. 47–60.